

Hahner Péter

AZ ERKÖLCSI ÖNÉRZÉSTELENÍTÉSÉRŐL

Tony Judt: *Befejezetlen múlt. A francia értelmiség 1944–1956*. Fordította Árokszállási Zoltán, XX. Század Intézet, Budapest, 2008, 315 oldal, 3490 Ft

A XX. Század Intézet színvonalas és fontos könyveket ad ki... és egyelőre ne is folytassuk ezt a mondatot. Igazságtalanság lenne máris egy „de” vagy egy „kár hogy” közbeszúrásával csökkenteni a recenzió első mondatának érvényességét. Egyelőre elégedjünk meg annyival, hogy egy kiváló tanulmánykötetet olvashatunk a 20. századi francia értelmiség olyan csoportjáról, amely ugyan kisebbségben volt, de rendkívül befolyásosnak bizonyult. Igaz, nem ez a legújabb könyv, amely erről a témáról napvilágot látott, hiszen angolul tizenhat éve jelent meg, s azóta olyan fontos kötetekben elemezték a francia baloldali értelmiség történelmi szerepét, mint François Furet-től az *Egy illúzió múltja* (1995, magyarul 2000) vagy Michel Winocktól a *Le siècle des intellectuels (Az értelmiségiek százada)*, (1997). A *Befejezetlen múlt* azonban rendkívül alapos, mélyenszántó, szellemes és olvasmányos munka, ráadásul hazánkban semmit sem veszített az aktualitásából.

Tony Judt, a New York University támogatásával létrehozott Erich Maria Remarque Intézet igazgatója *A háború után* című könyvével már hazánkban is bebizonyította, hogy nagyszerűen ismeri Európa 20. századi történetét, és nem riad vissza attól sem, hogy közvélekedés a legkényelmetlenebb igazságokat. E kötetben arra keresi a választ, hogyan volt képes Európa egyik ősi kulturális központjának legműveltebb, legtájékozottabb és anyagilag is független értelmiségi csoportja arra, hogy abszurd hazugságokat terjesszen a század egyik legelnyomóbb, zsarnoki rendszeréről. Mi több, hogyan volt képes önmagát is meggyőzni arról, hogy a sztálinista rezsim a boldogságot hozta meg Kelet-Európa népeinek. Éluard e szavakkal üdvözölte 1948-ban (!) Románia (!) lakosságát: „Olyan országból jövök, ahol az emberek nem énekelnek... De ti felfedezték a napsugaras boldogságot...” Ez nem pusztán udvarias hazudozás – ez már az öncsalás legmagasabb foka.

Judt először ismerteti a francia értelmiség nézeteit az 1930-as évek végén, majd bemutatja, hogyan alakította át a megszállás és az ellenállás által hátrahagyott gyűlölet és türelmetlenség a francia íróársadalmat. Ekkoriban terjedt el az „írástudók” körében az a meggyőződés, hogy „egyedül a forradalmi tett adhat hitelt a személyiségnek” (34), hogy a forradalom az egyetlen lehetséges út a múltból a jövőbe, s a történelmi haladásért minden árat érdemes megfizetni. Sem a keresztény Emmanuel Mounier, sem az ateista Jean-Paul Sartre köre nem tette magáévá a kommunisták világnézetét, de a háborús élményekből fakadó, „etikusan terhelt gondolkodásmód” miatt mégis elfogadták az erőszak leninista istenítését, a világ ellenségekre és szövetségeseire való felosztását, s azt a meggyőződést, hogy „az elkötelezettség célja csakis egy olyan világ megteremtése le-

het, melyben sikerülhet felülkerekedni egy eladdig hiteltelen állapoton” (76). Judt remekül mutatja be, hogyan juttatta el a harmincas évek nonkonformistáinak burzsoázia- és kapitalizmusellenessége, a forradalmi újrakezdés lehetőségében való hit, a szegényekkel való együttérzés igénye, valamint a francia forradalom ideológiai öröksége az írókat arra a pontra, ahol elfogadták ártatlan emberek politikai okokból való kivégzését. A szerző feltárja egymásra épülő érvek rendszerét, s bemutatja, hogyan juthattak el fokról fokra abszurd következtetéseikre. Sartre-tól származnak a – mai szemmel – legmegdöbbentőbb érvek. Ő úgy vélekedett, hogy ha a hit emberi alapszükséglet, akkor nem szabad lemondani a kommunista jövőbe vetett hitről, s „nincs az egyéni jogtalanságoknak az a mennyisége, amely elégségesen bizonyíthatná magának a rendszernek a jogtalanságát” (116). A magyar olvasónak eszébe juthat erről Lukács György közismert megállapítása, mely szerint a Himaláján ugráló nyuszi mindenképpen kisebb állat a völgyben álló elefántnál, vagyis a legmagasabb szinten álló kapitalizmus is fejletlenebb a legkezdetlegesebb kommunista rendszerénél. Paradoxonjait Sartre-nak sem sikerült ügyesebben megfogalmaznia, s csak azt a közismert tényt bizonyította be, hogy a legnagyobb butaságokról mindig a legokosabb emberek tudják meggyőzni – önmagukat. A munkások és parasztok többsége minden országban gyorsan felismerte, hogy „ahol zsarnokság van, ott zsarnokság van”, a kiművelt egzisztencialista filozófus azonban szemrebbenés nélkül megállapította, hogy „talán olyan korban élünk, amikor az egyénnel szemben elkövetett igazságtalanság már nem is létezik” (116). (Radnóti Miklós valamivel pontosabban fogalmazta meg, hogy milyen korban is élt e földön.) Sartre másik emlékezetes kijelentése így hangzik: „Tetszik vagy sem, a szocializmus építése annyiban kiváltságos dolog, hogy csak akkor érthetjük meg, ha magunkévá tesszük a céljait.” (121) E remek gondolat szerint egyháztörténetet csak vallásos ember írhat, Hitler-életrajzot csak náci, a nagy francia forradalom terrorjáról pedig kizárólag a terroristák képesek autentikus elemzéseket készíteni. Judt teljes joggal hívja fel a figyelmünket arra a tényre, hogy még a korábbi baloldali gondolkodók is meg lettek volna lepve, ha azt hallják, „hogy egy adott álláspontot csak az bírálhat, aki előbb maga is hajlandó osztani azt. Pedig a kommunista erőszak védelmezőinek érvrendszere mögött pontosan ez a gondolat húzódott: aki kételkedik abban, amit a kommunisták önmagukról állítanak, az nem ítélni meg helyesen a tetteiket.” (120) Akit érdekel, milyen következtetéseket szűrt le mindebből Sartre az 1956-os forradalommal kapcsolatban, annak a kötet 6. fejezetét ajánlom figyelmébe.

Tony Judt kínos tényekre is felhívja figyelmünket. Például arra, hogy a kommunisztabarát francia értelmiség tagjai tulajdonképpen nem is ismerték kellőképpen Lenin írásait, a kommunista terrornak csak kommunista áldozatai keltettek részvétet bennük, s tulajdonképpen nem is Kelet-Európa népeit féltették, hanem saját, idealista elképzeléseiket. Nehéz vitatkozni a szerző találó megállapításával, mely szerint „Sartre lényegében a tulajdon kisebbségi komplexusának a filozófusa volt” (247). Judt arra is felhívja a figyelmet, hogy a kommunizmus irányítóinak és áldozatainak feleségei és barátnői jóval tisztábban látták a rendszer embertelenségét, mint a férfiak, a nőket jóval nehezebb volt meggyőzni, s a rendszer az ő szemükben veszítette el leggyorsabban a

misztikumát. Talán a kötet harmadik része a legkiválóbb, amelyben a szerző olyan francia kulturális hagyományokat ismertet, mint az oroszbarátság, az Amerika-ellenesség, az antikommunisták megvetése, a békemozgalom és a népfront emléke. Nehéz vitázni azzal a keserű következtetésével, mely szerint „a XX. század közepi írónak, aki kiábrándult az előző század álmaiból, a kommunizmus kínálta az egyetlen esélyt arra, hogy a világ ismét az álmok világává válhasson” (159). Elgondolkodtató olvasmány a francia Amerika-ellenességet ismertető 10. fejezet is, amelyből megtudhatjuk, milyen elkésredetten gyűlölték a francia írástudók azt az államot, amely a Marshall-szeggellyel nagyjából annyi pénzt juttatott át Nyugat-Európába, amennyit ekkoriban Sztálin Kelet-Európából kisajtol. Az utolsó rész a francia liberális hagyományok gyengességének okait tárja fel, bemutatva, hogy miért nem tudták a francia liberálisok elkötelezni magukat brit kortársaik gyakorlati és erkölcsi individualizmusa mellett.

Judt így foglalja össze kutatási eredményeit:

Franciaország [...] egyszerre volt kiváltságos, felsőbbrendű, példaértékű és áldozat. Ugyanakkor, mint Aron leszögezte, az ország 1945 után nem kínált éppen ideális teret az ambiciózus íróember számára. Így történt, hogy a sovén ösztönök a nemzet íróit öntudatlanul egy másik nép oldalára állították, amelynek állapota ugyancsak példaértékűnek tűnt, s melyre a franciák átruházhatták tulajdon transzcendens szerepüket. A Szovjetuniót támogató francia polgári gondolkodó túlléphetett saját provincializmusán, s ismét a történelem szószólójává válhatott anélkül, hogy megszokott gondolkodásán és stílusán jelentősen változtatnia kellett volna [...] A helyzet abszurduma az, hogy bár egyetemességre törekedtek, s bár olvasóközönségük is nemzetközi volt, a francia írók erre a szerepre lényegileg alkalmatlanok voltak. Miután a maguk berkeiben sem túrték a pluralizmust és a változatosságot, képtelenek voltak a pluralista és elmentmondó értékeket más kultúrákban fölismerni, vagy az értékek védelmezésekor megérteni, hogy valójában mi is forog kockán. Ezért egy olyan korszakban, amikor a körülmények elősegítették volna, hogy a világ állásáról a franciák mondják ki a végső szót, nem nyújtottak másoknak erkölcsi támaszt, csupán ideológiai zűrzavart. A nyugati világ szószólóiként végső soron kudarcot vallottak. [253, 261]

A gyarmati kérdés pedig ugyancsak kapóra jött a számukra az 1950-es évek második felében: a kommunizmus kérdését nem oldották meg, hanem a szőnyeg alá söpörték, elkötelezettségük más irányt vehetett, de továbbra is ragaszkodhattak „a közjó létrehozásának részegítő illúziójához”.

Judt természetesen tisztelettel adózik azon a francia vagy Franciaországban élő írástudók előtt, akik kívül álltak a szovjetbarát körökön, s nem próbáltak előadást tartani a kelet-európai íróknak a szocialista realizmus nagyszerűségéről. Büszkék lehetünk rá, hogy olyan Magyarországon született írók tartoztak e csoportba, mint Fejtő Ferenc és Arthur Koestler. Érdemes felidézni Léon Blum nevét is, aki kezdettől óvta a franciákat a kommunista építés eredményeinek eltúlzásától („Rabszolgamunkával könnyű piramisokat építeni!”), és azt is beismerte, hogy a francia szocialisták nem tettek meg mindent

kelet-európai elvtársaik támogatásáért. Camus az elsők közt bírálta felül saját korábbi álláspontját, s képes volt nyíltan elismerni tévedését. Ő írta le e metszően keserű mondatot is: „A történelem iránti felelősség felmenti az embert embertársai iránti felelőssége alól.” (115) Talán Raymond Aron volt köztük a legkiválóbb, akit józan és racionális gondolkodása miatt „kerültek, mint a pestisest” (108). Egyesek még az 1970-es években is képesek voltak azt állítani, hogy a kommunizmus kapcsán „jobb volt tévedni Sartre-ral, mint hogy igazunk legyen Raymond Aronnal”.

Ez a könyv több okból is aktuálisnak nevezhető. Egyrészt azért, mert nemzedékem tagjainak, akik az 1970-es években kezdtek komolyabb nyugati könyveket olvasni, jórészt csak Sartre, Beauvoir és más kommunistabarát írók művei álltak a rendelkezésére magyar nyelven. Nagyra becsültük őket, írásaikat különleges szellemi csemegének tekintettük, s attól tartok, egyesek máig sem tudtak megszabadulni a hatásuk alól. Nem is olyan könnyű utólag belátni, hogy milyen szánalmas szellemi diétán éltünk. Ezt persze nem csak a francia irodalomról mondhatjuk el. A magam részéről sohasem értettem, hogy a Kádár-rendszerben miért kizárólag csak Morton, Christopher Hill és Hobsbawm műveit olvashattuk magyar fordításban a brit történetírók remekművei helyett. Aztán a közelmúltban a kezembe került Hobsbawm önéletrajza, amelyből megtudhattam, hogy a brit kommunista párt küldötteiként éppen ez a három történész látogatott el egyszer hazánkba egy kongresszusra. Ilyen egyszerű a magyarázat...

Tony Judt könyve azért is fontos a számunkra, mert a francia értelmiség által használt érvrendszer ma sem tűnt el a magyar közéletből. Erőszakot alkalmaz valamelyik fegyveres csoport? Ne siessünk az ítélekezéssel, előbb nézzünk utána, vajon nem azért teszik-e, „hogy megteremtsenek egy igazán humanista társadalmat, amelyben nem lesz többé szükség erőszakra?” (117). Ennél is egyszerűbb érvelési módszer az általánosítás: minden rendszerben jelen van az erőszak, ezért képmutatás lenne olyan világ állampolgáraként fellépni egy másik erőszakos rendszer ellen, amely maga is erőszakot alkalmaz. Igaz, hogy Sztálin rendszerében tízmilliókat pusztítottak el, ugyanakkor azonban Amerikában még fennmaradtak a faji egyenlőtlenség maradványai, tehát jobb lesz, ha minden amerikai befogja a száját. Finomabban megfogalmazva: „aki nem hajlandó minden rossz ellen tiltakozni, annak nincs joga válogatni közöttük” (168). (Ezt az érvelést különben a következő szállóigével parodizáltuk az 1950-es, 1960-as években: „Mit akarsz, Amerikában meg verik a négereket!”) Tony Judt arra szólít fel minket, hogy ne fogadjuk el az efféle érveket – mivel tökéletes és erőszakmentes világ nem létezik, a kevésbé rossz rendszer nevében is nyugodtan megbírálni a még rosszabb és embertelenebb világot. Egyes Afrika-szakértők ma már kifejezetten arra panaszkodnak, hogy a Nyugat a gyarmatosítás emléke miatt egyáltalán nem képes határozott bírálatban részesíteni a zsarnoki és gyilkos rendszereket, ha azokat fekete bőrű diktátorok irányítják.

Leginkább pedig azért van szükségünk ilyen könyvekre, mert hazánkban is él és virul egy sajátos ideológia, amely lehetetlenné teszi társadalmi problémáink racionális megvitatását. Egyesek posztmodern megközelítésnek, mások politikailag korrekt nyelvezetnek nevezik, de a nyugati lapokban már egyszerűen neomarxizmusnak hívják. A lényegét úgy írhatjuk körül, hogy a társadalmi problémákról alkotott nézeteink *nem* véle-

mények, amelyek közül viszonylag sokfélének lehet jóhiszeműen és nemes szándékkal védelmezni, a politika pedig *nem* az elkerülhetetlen konfliktusok világa, amelyben a vita állandó jelenség, a kiegyezések pedig mindennaposak. Nem, egyes nézetek „tudományosak”, „haladóak” vagy éppen „politikailag korrektek”, és ezért kizárólagos érvényűek, míg más nézetek tudománytalanok, reakciósak, amelyeket csak buta vagy rosszindulatú ember fogadhat el. Az ellenféllel nem vitatkozni kell, véleményét felesleges meghallgatni – ehelyett meg kell őt bélyegezni. Aki szerint a nemi különbségek alapvető jelentőségűek és megváltoztathatatlanok, az hímsoviniszta, nőgyűlölő. Aki a zsidóság történelmi múltja iránti minden tisztelete mellett is óvatosan felveti, hogy más népeket is megpróbáltatás kipusztítani a történelemben, az természetesen antiszemita. Aki az antifaszizmus ellentmondásaira és mítoszaira hívja fel a figyelmet, az a fasiszták oldalára állt. Aki a multikulturalizmussal szemben fel meri vetni, hogy a tömeges bevándorlás kulturális asszimiláció nélkül destabilizálhatja a társadalmat, az idegengyűlölő. Aki azt mondja, hogy a melegeknek nem kellene provokatív felvonulásokkal kiváltaniuk a heteroszexuális többség ellenszenvét, az homofób. Aki azt mondja, hogy a kisebbségnek is tekintettel kellene lennie a többség előítéleteire, az a kisebbség ellenfele. Akinek nem tetszik, hogy összefirkálják műemlékeinket, az nem értékeli kellőképpen a legújabb művészeti formákat.

Egyszer arról beszéltem, milyen nehéz vizsgaidőszakban a tanár feladata az egyetemen – egy ismerősöm azonnal közölte velem, hogy nem azért buktatok diákokat, mert nem tanulnak, hanem azért, mert hatalmi pozíciómat védem. Máskor szerényen megemlítettem, hogy nem véletlenül nevezik klasszikusoknak az írók egy részét, tényleg érdemes elolvasni a műveiket – azonnal szememre hányták, hogy többféle kánon létezik, mindegyik mesterséges, és nem lehet köztük különbséget tenni. Vagyis minden, ami érték, ami hagyomány, amit a többség elfogad – az művi, mesterséges és értéktelen. Minden, ami nem illeszkedik a neomarxizmus ideológiájába – az méltó a megvető megbélyegzésre. Tony Judt arra figyelmeztet minket könyvében, hogy ne engedjünk az értelmiség hangadó csoportjai konformizmusának, ne engedjük, hogy az aktuális divatáramlatok lehetetlenné tegyék a problémák józan megvitatását – vagyis ne engedjünk a csordaszellemnek, akármilyen új formában jelentkezne is.

És most fejezzük be végre a recenzió első mondatát! A XX. Század Intézet színvonalas és fontos könyveket ad ki, de nem fordít mindig kellő gondot a szerkesztői munkára. (Sajnos Paul Johnson és Robert Conquest régebben kiadott kötetéről is elmondhattuk ezt.) A kiadó egyetlen szerencséje, hogy a fordító, Árokszallási Zoltán jó munkát végzett. Bár amikor a 136. oldalon a baloldal lobogóinak emlegetésénél beszúr egy zárójeles „sej”-t, akkor bizony olyan érzésünk van, hogy saját asszociációit illeszti bele egy amerikai professzor könyvébe – ami mégsem illene. De ez csak apró szépséghiba, mint ahogy az is, hogy az ember nem „belecsömörül” valamibe (15), hanem csömört kap valamitől, s nem „tudatra eszmél” (274), hanem öntudatra. De még a legkiválóbb fordítóknak is szükségük lenne egy szerkesztőre, aki felhívja a figyelmüket tévedéseikre, tévesztéseikre. Például arra, hogy Henri Lefebvre neve hibásan olvasható a 152. oldalon, a *High Noon* című westernnek magyarul *Déliidő* a címe (171), a 10. fejezet címében sze-

replő Sartre-idézetet pedig nem „Amerika megőrült” formában kellett volna lefordítani, hanem így: „Amerika megveszett”. A szerkesztő azt is észrevette volna, hogy a 86. oldalon egyetlen bekezdésen belül három hibás dátumot találhatunk. Előbb arról olvashatunk, hogy Saint-Just 1790 végén vádolta meg XVI. Lajost, pedig erre csak két év múlva kerülhetett sor, majd egy 1972-es és egy 1974-es dátum következik, holott nyilvánvaló, hogy a 18. század végéről van szó. Ezt a 86. oldalt valaki megátkozhatta, mert még a névmutatóban is hibásan jelenik meg: a mutató Robespierre perének ismertetését jelzi a megjelölt oldalon, ahol a király peréről van szó. (Robespierre-nek, mint tudjuk, nem is volt pere.) Vagyis az efféle könyveknek az olvasószerkesztő mellett egy szaklektorra is szükségük lenne, aki tudná, hogy melyik idézett könyv jelent meg magyar nyelven – például Beauvoir több helyen is emlegetett kötetei, *A kor hatalma* és *A körülmények hatalma*, Fejtő Ferenc 197. oldalán felidézett emlékirata, valamint Raymond Aron *Spectateur engagé* című interjúkötete, *Az elkötelezett szemlélő* címmel (307). E szaklektor munkáját jelen esetben nem pótolhatta Ferenczi László utószava sem, aki tovább szaporította a hibák és tévedések számát: szerinte II. Katalin cárnő Voltaire könyvtárát vásárolta fel (holott Diderot-ét, vö. 306), Batsányi János nevét „Bacsányi”-nak írja (311), Márai egyik regénye (*San Gennaro vére*) címéből pedig kihagyja az utolsó szót (314).

Jó lenne, ha minden kiadó megértené végre, hogy az olvasószerkesztő és a szaklektor alkalmazása nem felesleges luxus egy könyv kiadásánál. Sőt, alaposan meg tudja növelni annak az értékét. A *Befejezetlen múlt* kiváló könyv – de azért minimális figyelemmel még lehetett volna rajta javítani.

Sebesültek Fredericksburgnál, 1864